

GRZEGORZ KOWALSKI (Kraków)

Prawna regulacja wychodźstwa na ziemiach polskich pod panowaniem austriackim w latach 1832-1914

Zgodnie z panującą jeszcze w XVIII wieku teorią merkantylnizmu silna populacja stanowiła o potędze i bogactwie państwa. Władcy za wszelką cenę starali się zapobiec wychodźstwu, popierając natomiast usilnie imigrację obcych. U progu XIX stulecia poczęto odchodzić od tej koncepcji na rzecz teorii maltuzjanizmu (od nazwiska angielskiego ekonomisty Tomasza Roberta Malthusa), która z kolei opowiadała się za ograniczeniem liczby ludności, gdyż rośnie ona w postępie geometrycznym w przeciwieństwie do liczby środków żywności, która wzrasta w progresji arytmetycznej. Proces ten musi spowodować zatem prędzej czy później nędzę społeczeństwa¹. Pogląd ten zrobił dość dużą karierę w Europie powodując stopniowy zwrot w polityce ludnościowej, między innymi w monarchii austriackiej. Polegał on na ograniczaniu popierania imigracji, a z drugiej strony na zaprzestaniu stawiania wychodźstwu takich barier, jak uprzednio².

Proces zmian w prawnej regulacji wychodźstwa w Austrii związany jest także z przeobrażaniem się państwa od absolutyzmu oświeconego ku monarchii konstytucyjnej – poprzez poszerzanie katalogu praw i wolności obywatelskich władza dawała wyraz stopniowemu ograniczaniu swej roli jako aparatu ingerującego w każdą niemalże dziedzinę prywatnego życia jednostki, co było jednym z filarów absolutyzmu. Ewolucja przebiegała etapami. Składały

¹ Szerzej na temat poglądów Malthusa patrz: A. Krzyżanowski, *Teoria Malthusa ze szczególnem uwzględnieniem jej stosunku do prawa zmniejszającego się przychodu z ziemi (law of diminishing returns)*, [w:] *Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne, Zeszyt 1.2.*, Kraków 1908, s. 137 i nast. Warto wspomnieć, iż sam Malthus rozważając możliwości wyżywienia powiększającej się liczby ludności, nie przywiązywał wielkich nadziei do emigracji. Jednocześnie sprzeciwiał się ograniczeniom wychodźstwa ze strony państwa.

² Por. J. Buzek, *Administracja gospodarstwa społecznego. Wykłady z zakresu nauki administracji i austriackiego prawa administracyjnego*, Lwów 1913, s. 885 i nast.

się na nią kolejno ogłaszane akty prawne, dzięki którym poddani stopniowo uzyskiwali coraz większą swobodę w tej dziedzinie życia. Uwieńczeniem procesu było natomiast wprowadzenie zasady wolności emigracji ograniczonej jedynie obowiązkiem służby wojskowej.

Normy regulujące problematykę swobody wychodźstwa należały do ogólnoaustriackiego systemu prawa. Były identyczne dla całego obszaru Austrii, obowiązywały zatem także na terenach polskich zaanektowanych przez monarchię habsburską w wyniku rozbiorów. Istniejące w tym zakresie akty wydane przez władze galicyjskie (jak na przykład omawiane pod koniec rozporządzenie namiestnictwa z maja 1869 r. dotyczące certyfikatów wychodźstwa czy komunikat z kwietnia 1914 r.) były jedynie wykonaniem aktów centralnych.

I. Normy ABGB i patentu o emigracji z 1832 r. Z problematyką emigracji stykamy się w austriackim Kodeksie cywilnym (*Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch für die gesamten deutschen Erbländer der Österreichischen Monarchie* – ABGB) z 1811 r., w części pierwszej *O Prawie osobowych*, rozdziale pierwszym *O prawach odnoszących się do osobistych przymiotów i stosunków*. Zgodnie z § 32 postanowienia o utracie obywatelstwa austriackiego przez wychodźstwo lub poprzez poślubienie cudzoziemca przez obywatelkę austriacką zawierać miały ustawy o wychodźstwie³. 24 marca 1832 r. w Wiedniu podpisany został przez cesarza taki akt, noszący nazwę patentu o emigracji – *Auswanderungs – Patent* (Zbiór Ustaw Prowincjonalnych dla Królestwa Galicji i Lodomeryi z roku 1832, Nr 68 Lwów 1834)⁴.

Przepisy przejściowe patentu (§ 42) stanowiły, iż w chwilę wejścia w życie (ogłoszenia) aktu, zostają uchylone wszystkie dotychczas obowiązujące normy dotyczące emigracji, poza regulacjami Kodeksu cywilnego odnoszonymi się do „nieobecności” oraz normami aktów prawnych regulujących odbywanie służby wojskowej oraz policyjnych, to jest dotyczących porządku i bezpieczeństwa. Patent stał się zatem od tej chwili podstawowym aktem prawnym regulującym zagadnienie wychodźstwa. Sprawy emigracyjne związane z naruszeniami prawa zaistniałymi przed wejściem w życie patentu rozpatrywane być miały według norm dla oskarżonego łagodniejszych (§ 40).

Patent z 1832 r. definiował pojęcie „emigranta”. Zgodnie z § 1 zd. 1. (rozdział pierwszy *O emigracji*) *za wychodźcę (emigrującego) taki z poddanych Naszych uważany być ma, co z Państw Naszych do Państwa zagranicznego udaje się w zamiarze: niepowrócenia więcej*. Jak widać, w polskim tekście patentu potraktowane zostały jako synonimy dwa terminy – *wychodźca* i *emigrant (emigracja)*, na które w tekście niemieckim używano jednego wy-

³ W. L. Jaworski, *Kodeks Cywilny Austriacki*, t. I, Kraków 1903, s. 130.

⁴ Wydawnictwo cyt. dalej jako Zb. Ust. Prow. Autentycznym językiem patentu był niemiecki, niemniej dla społeczeństwa Galicji jako autentyczny funkcjonował polski przekład, drukowany w Zb. Ust. Prow. równoległe z tekstem niemieckim.

rażenia *Auswanderer* (*Auswanderung*). W dalszym ciągu polskiego tekstu oba pojęcia używane są zamiennie. W definicji uwagę zwraca uzależnienie uznania danej osoby za wychodźcę pod warunkiem łącznego spełnienia dwóch przesłanek, to jest, *primo*: faktycznego opuszczenia granic państwa, *secundo*: zamiaru, aby nigdy nie wrócić na stałe do monarchii. Odpadnięcie zatem którejś z nich skutkowało niemożnością uznania danej osoby za wychodźcę, a w konsekwencji – wystąpienia skutków prawnych przewidzianych w normach patentu.

Patent dokonywał odróżnienia dwu rodzajów emigracji: prawnej (uprawnionej czyli dozwolonej) i nieuprawnionej (§ 1 zd. 2). Emigracji prawnej poświęcony był rozdział wtóry (§§ 2-5). Zgodnie z § 2 osoba mająca zamiar emigrować zobowiązana była zwrócić się z prośbą za pośrednictwem właściwego organu o uwolnienie z obywatelstwa austriackiego. Instancją właściwą do udzielenia zezwolenia lub odrzucenia wniosku był rząd krajowy. Prośba, czyli podanie, zawierać miała (§ 3):

a) dowód, iż osoba jest samodzielną, i w wolnym praw swoich używaniu, a zatem posiada zdolność prawną, zdolność do czynności prawnych, a także, o czym należy pamiętać, nie należała do kategorii ludności poddanej. W przeciwnym wypadku występował „zastępca”;

b) w razie emigracji rodziny, wykaz jej członków z zaznaczeniem płci i wieku;

c) dowód, iż osoby zobowiązane do służby wojskowej mają do niej uregulowany stosunek. W szczególnych przypadkach zgoda na emigrację mogła być udzielona także osobom przed wypełnieniem obowiązku wojskowego (§ 5);

d) dowód, iż w stosunku do osoby piastującej obowiązki *swego stanu lub publicznego urzędu* nie zachodzą żadne wynikające stąd przeszkody.

Zgodnie z § 4 rząd krajowy, przy spełnieniu wszystkich powyższych warunków, zobligowany był do udzielenia zezwolenia. Przyjąć można, iż w razie naruszenia którejś z norm rozdziału drugiego wychodźstwo stawało się nielegalne, co pociągało za sobą określone skutki, o czym niżej.

Rozdział trzeci patentu (§§ 6-8) dotyczył emigracji nieuprawnionej, czyli nielegalnej. Za nieuprawnionego wychodźcę uważana była osoba, która wyjeżdżała za granicę bez zezwolenia z wyraźnym oświadczeniem, iż więcej nie powróci, albo dająca to poznać przez dokonanie określonych czynności. Za owe czynności *zamiar emigrowania poznać dające* patent uznawał (§ 7):

a) przyjęcie cudzoziemskiego obywatelstwa lub cudzoziemskich urzędów cywilnych albo szarż wojskowych bez otrzymania specjalnego zezwolenia (w konsekwencji ustawodawca wykluczał istnienie podwójnego obywatelstwa);

b) wstąpienie do cudzoziemskiego związku religijnego lub jakiegokolwiek innego zgromadzenia poza granicami państwa, które wymaga osobistej obecności (na przykład klasztoru);

c) pięcioletni, ciągły pobyt za granicą osoby nie prowadzącej tam działalności związanej z handlem, zakładem przemysłowym lub własnością nieruchomości, pod warunkiem wyjazdu z rodziną oraz zabrania z kraju swego majątku;

d) jeżeli nie zachodzą warunki powyższe, a nieobecność w kraju wynosi lat dziesięć. Należy dodać, iż oba wymienione w punktach c) i d) terminy nie dotyczyły poddanych austriackich, którzy przebywali w państwach, z którymi zawarte zostały osobne układy względem swobodnego przepływu osób (§ 8);

e) niezastosowanie się do wezwań rządów krajowych do powrotu do kraju, mogących odnosić się ogólnie zarówno do całych państw, albo do konkretnych osób. Wezwaniu do powrotu miały obowiązek podporządkować się zarówno osoby przebywające za granicą legalnie, jak i nielegalnie (nieobecność prawna i nieuprawniona).

Tu zaznaczyć należy, że mimo swej nazwy – „Patent o emigracji” – akt dotyczył nie tylko tej kwestii. Mianowicie rozdziały ósmy i dziesiąty poświęcone były zagadnieniu *nieuprawnionej nieobecności* i postępowaniu w tego rodzaju sprawach. Zgodnie z § 24 *nieobecny bez uprawnienia* był *każdy poddany z kraju wychodzący, porządnym podług przepisów policyjnych urządzonym paszportem lub pozwoleniem nieopatrzony, lub nad czas paszportem ustanowiony za granicą zatrzymujący się*. Pomimo, iż patent nie zawierał legalnej definicji *nieobecności prawnej*, to przyjmując można, iż osoba posługująca się odpowiednimi dokumentami uprawniającymi do podróży zagranicznej i w okresie, na który pozwolenie zezwolenie owo zostało przyznane, była *nieobecna* legalnie. Tak też rozumieć należy owo sformułowanie *nieobecność prawna*, którym posługiwał się ustawodawca w § 7 lit e) *in finitio*.

Konsekwencjami legalnego i nielegalnego wychodźstwa zajmował się rozdział czwarty patentu *O skutkach emigracji*. Przede wszystkim emigrujący, zarówno legalnie, jak i nielegalnie, tracili obywatelstwo austriackie – *wyszli z kraju za pozwoleniem, tracą własności poddanych austriackich, i we wszystkich stosunkach obywatelskich (cywilnych) i politycznych, iako obcy uważani będą* (§ 9), *wyszli z kraju bez pozwolenia, a tym samym emigracji nieuprawnionej winnymi uznani (...) odpadają od prawa obywatelstwa i wszystkim prawnie określonym skutkom, jakie stąd wy płynają, ulegną* (§ 10 lit a). Ustawiała zatem wszelka opieka państwa nad daną osobą, przestawały wiązać go z krajem prawa oraz obowiązki. Utrata obywatelstwa była jedynym wymienianym przez patent skutkiem emigracji uprawnionej (była już o tym mowa w związku z § 2 dotyczącym wniosku o uwolnienie z obywatelstwa), natomiast z wychodźstwem nieuprawnionym wiązały się ponadto konsekwencje określone w dalszej części § 10, które można byłoby nazwać karami za emigrację niedozwoloną. Przy tej okazji rozważyć należy, czy podjęcie czynności wskazujących na zamiar emigrowania (wymienionych w § 7 patentu) skutkowało niejako „automatyczną” utratą obywa-

telstwa. Wydaje się, iż na to pytanie odpowiedzieć można twierdząco. *Zamiar niepowrócenia więcej* do monarchii, o którym mowa w § 1 skutkowało uznaniem osoby za wychodźcę, czyli emigranta. Emigracja natomiast powodowała utratę obywatelstwa *ex lege*. Skoro więc czynności wymienione w § 7 *dawały poznać* zamiar emigracji, zatem ich podjęcie w następstwie powodowało utratę obywatelstwa.

Powróćmy do problemu sankcji za emigrację nieuprawnioną (§ 10). Następową utratą wszelkich tytułów („metryk stanowych, albo uniwersyteckich”) oraz rang i prerogatyw. Co więcej, osoby takie nie mogły nabywać ani zbywać na terenie monarchii żadnej „własności” czyli ruchomości i nieruchomości. Rozporządzenie ostatniej woli osób emigrujących nielegalnie w stosunku do majątku znajdującego na obszarze obowiązywania patentu stawało się *ex lege* nieważnym. Następową także zajęcie majątku tych osób, z zastrzeżeniem, iż nie narusza to wszelkich praw, długów oraz alimentów majątek obciążających (§ 11). Sekwestracja miała miejsce tylko poprzez okres życia emigranta, z zastrzeżeniem, że w tym czasie zstępni wychodźcy mogli otrzymywać z majątku dochody pozwalające *na utrzymanie ich stanowi przyzwoite* (§ 12). Pozostałe dochody powstałe w razie przyrostu majątku, miały zostać odpowiednio zabezpieczone. Po śmierci wychodźcy skonfiskowany majątek wydany miał być prawnym spadkobiercom (§ 14), jak można sądzić, także z ewentualnymi zabezpieczonymi dochodami. W szczególnych przypadkach mocą decyzji cesarskiej (*drogą łaski*) majątek mógł być wydany dzieciom lub zstępnym mieszkającym w kraju przed śmiercią emigranta.

Dzieci wychodźców nieuprawnionych, także urodzone za granicą, do czasu osiągnięcia pełnoletności, to jest 21 roku życia, nie traciły ani obywatelstwa, ani praw związanych z przynależnością do określonego stanu. Miały także możliwość w przeciągu określonego czasu po uzyskaniu pełnoletności (długość tego okresu wynosiła 10 lat, chyba że ojciec zmarł wcześniej), powrotu do Austrii i złożenia oświadczenia o zamiarze osiedlenia się. W razie spełnienia powyższych przesłanek oraz faktycznego osiedlenia się w monarchii utrata obywatelstwa oraz wszelkich praw nie miała miejsca (§ 16). Kobiety poślubiające cudzoziemca, idąc za stanem męża, traciły obywatelstwo austriackie. W razie owdowienia nie następowały żadne ułatwienia co do odzyskania obywatelstwa (§§ 19 i 20).

Nielegalnym wychodźcom prawo obywatelstwa udzielone być mogło jedynie w drodze aktu łaski cesarskiej. Natomiast wyszli z kraju za pozwoleniem obywatelstwo odzyskać mogli na mocy norm §§ 29 i 30 Kodeksu cywilnego (§§ 21 i 22)⁵.

⁵ Zgodnie z Kodeksem cywilnym cudzoziemcy mogli uzyskać obywatelstwo poprzez dziesięcioletnie nieprzerwane zamieszkanie w Austrii, pod warunkiem niekaralności za zbrodnie, a także poprzez wstąpienie do służby publicznej lub trudnienie się przemysłem, do którego wykonywania konieczne było osiedlenie się w kraju. Niezależnie jednak od spełnienia tych warunków zawsze można było zwrócić się do władz z prośbą o nadanie obywatelstwa.

Postępowaniu przeciwko nieuprawnionym emigrantom poświęcony był rozdział dziewiąty patentu. Zgodnie z opisaną procedurą każdy „wyrok na emigracją”, czyli orzeczenie uznające daną osobę za nielegalnego emigranta – z czym wiązały się przedstawione wyżej konsekwencje – poprzedzać miał edykt wzywający wychodząc do powrotu do kraju w ciągu roku. Wezwanie było ogłaszane po trzykroć – w urzędach państwowych i gazetach. Postępowanie w sprawie należało do sądów powszechnych i odbywać się miało zgodnie z normami procedury cywilnej.

II. Konstytucje epoki Wiosny Ludów. Problem swobody wychodźstwa poruszony był w Konstytucjach z lat 1848 i 1849. Nadana 25 kwietnia 1848 roku przez cesarza Ferdynanda I Karta konstytucyjna cesarstwa austriackiego (*Verfassungsurkunde des österreichischen Kaiserstaates*) nazwana Konstytucją kwietniową (*Aprilverfassung*)⁶ stanowiła w § 23, iż wolności emigracji ze strony władzy nie mogą być postawione żadne przeszkody (*Der Freiheit der Auswanderung darf von den Behörden kein Hindernis in den Weg gelegt werden*). Podobnie okrojowana przez Franciszka Józefa patentem z 4 marca 1849 r. Konstytucja (*Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt* Nr 150) zwana marcową (*Märzverfassung*) stała na gruncie swobody wychodźstwa. Zgodnie § 25 zd. 2 ze strony państwa wolność wychodźstwa ograniczona została jedynie obowiązkiem służby wojskowej (*Die Freiheit der Auswanderung ist von Staatswegen nur durch die Wehrpflicht beschränkt*).

Warto wspomnieć, iż na stanowisku w zasadzie niczym nie skrzepowanej swobody emigracji stał uchwalony przez Komisję Konstytucyjną Parlamentu w Kromieryżu projekt Konstytucji austriackiej zwany „Projektem kromieryskim”⁷. W § 14 (zd. 2 i 3) projekt stanowił, iż ze strony państwa wolność wychodźstwa nie jest ograniczona, natomiast opłaty związane z emigracją (*Abfahrts-geld*) nie mogą być pobierane z wyjątkiem przypadków *koniecznej wzajemności*.

Na przyjęcie tych i innych rozwiązań było jednak za wcześnie. Po stłumieniu rewolucji nastąpił w Austrii nawrót do absolutyzmu, czego wyrazem było uchylene praktycznie nie obowiązującej Konstytucji cesarskim *Patentem sylwestrowym* z 31 grudnia 1851 r. (Powszechny dziennik praw krajowych i rządowych dla kraju koronnego Galicyi i Lodomeryi (...) Nr 6)⁸. Obowiązywał zatem wciąż patent z 1832 r.

⁶ Tekst Konstytucji za: E. Bernatzik, *Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen*, Wiedeń 1911 s. 103 i nast.

⁷ Tekst projektu za: S. Starzyński, *Kodeks prawa politycznego czyli Austriackie Ustawy Konstytucyjne 1848-1903*, Lwów 1903, s. 69 i nast.

⁸ Szerzej na ten temat patrz O. Balzer, *Historia ustroju Austrii w zarysie*, Lwów 1908, s. 409 i nast., S. Grodziska, *Porównawcza historia ustrojów państwowych*, Kraków 1998, s. 273 i nast.

III. Era pokonstytucyjna – swoboda limitowana (1850-1867). Pomimo uchylenia ustawy zasadniczej proces zwiększania swobody wychodźstwa nie został zahamowany, uległ być może jedynie spowolnieniu. Kolejnym krokiem ze strony państwa w tym zakresie było stopniowe zmniejszanie wymogów dotyczących dokumentów wymaganych przy wyjeździe z kraju. Mimo trwającej „epoki Bacha” rozporządzenie cesarskie z 9 lutego 1857 r. o zaprowadzeniu nowego systemu paszportowego wraz z wykonawczym rozporządzeniem ministerstw: spraw zagranicznych, wewnętrznych i handlu, najwyższej władzy policyjnej i naczelnej komendy wojskowej z 15 lutego 1857 r. (Dziennik praw państwa⁹ Nr 31 i 32 [w:] Dziennik Rządu Krajowego dla Okręgu Administracyjnego Krakowskiego) przynosi zapowiedź mających nastąpić zmian. Świadczy o tym zwłaszcza „deklaracja intencji” z art. II rozporządzenia cesarskiego, w którym ustawodawca stanowił, iż *krajowcy doznawać mają wszelkich ulżeń w uzyskaniu paszportów [podróżnych] za granicę [...]*. Jakkolwiek zniesiono kontrolę paszportów wewnątrz kraju, pozostał jeszcze obowiązek posiadania paszportu przy wyjazdach za granicę (§ 2 zd. 1 rozporządzenia wykonawczego).

Następnym ważnym etapem na drodze zmniejszenia formalności przy podróżach zagranicznych było zniesienie kontroli paszportów na granicy państwa mocą rozporządzenia cesarskiego z 6 listopada 1865 r. (Reich-Gesetz-Blatt¹⁰ Nr 116). Zamiast tego wprowadzony został obowiązek legitymowania się na każde żądanie organów do tego uprawnionych. Można stwierdzić zatem, iż osoba przekraczająca granicę mogła, acz nie musiała zostać poddana kontroli paszportowej przez austriackie służby graniczne. Chodziło w tym wypadku o to, iż stosownie do instrukcji z 6 marca 1857 r. (l. 1938) wydanej do rozporządzenia z 9 lutego 1857 r., władze policyjne wewnątrz kraju mogły żądać okazania stosownego dokumentu jedynie od osoby, co do której zachodziło uzasadnione podejrzenie, iż złamała prawo lub choćby wydawała się „niepewną”. Stąd też w interesie posiadacza leżało okazanie dokumentu podróznego, gdyż stanowić on mógł dowód niewinności w razie podejrzenia o popełnienie przestępstwa.

W związku z licznymi zmianami rozporządzenia z 1857 r.¹¹ problematyka paszportów unormowana została w całości w obwieszczeniu ministerstw: spraw zewnętrznych, spraw wewnętrznych, handlu, policji i wojny z dnia 10 maja 1867 r. w *przedmiocie obowiązujących obecnie przepisów paszportowo-policyjnych, ważnym dla Czech, Dalmacyi, Galicyi i Lodomeryi wraz*

⁹ Dalej cyt. jako Dz. p. p.

¹⁰ Dalej cyt. jako R-G-Bl.

¹¹ Należały do nich, między innymi przystąpienie Austrii do związku kart paszportowych (rozporządzenie ministerstw spraw zagranicznych, wewnętrznych, skarbu i policji z 30 października 1859 roku Dz. p. p. Nr 199). Szerzej na ten temat J. Piwocki, *Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych*, wyd. III, t. III, Lwów 1911, s. 288.

z *Krakowem*, (...) (Dz. p. p. Nr 80)¹². Stanowiło ono tekst jednolity przepisów dotyczących się dokumentów wymaganych przy podróżach zagranicznych i wewnątrz kraju obywateli monarchii i cudzoziemców.

Oddział czwarty obwieszczenia stanowił *Ogólne postanowienia*, odnoszące się do problematyki dokumentów podróży. Dla nas interesujące są jedynie normy dotyczące wymagań przy wyjazdach obywateli austriackich za granicę, stąd pominięte zostaną regulacje odnoszące się do przemieszczania obywateli oraz obcokrajowców wewnątrz monarchii.

Paszporty musiały być wystawiane według identycznego, drukowanego formularza. Zawierać miały:

- a) imię i nazwisko osoby, dla której wystawiono dokument,
- b) zatrudnienie,
- c) miejsce zamieszkania,
- d) wiek,
- e) cel podróży,
- f) podpis posiadacza¹³,
- g) czas trwania ważności,
- h) z reguły rysopis (§§ 19 i 20).

Szczegółowe wskazówki co do wszelkich wymogów, które mają być spełnione przy wydawaniu paszportów, zawierał reskrypt prezydium namiestnictwa z 12 sierpnia 1880 r. (l. 8131)¹⁴. Zgodnie z jego postanowieniami szczególną uwagę zwracać należało na to, aby tożsamość osoby otrzymującej paszport nie ulegała najmniejszej wątpliwości; wydawano je do rąk własnych, wyłączając jakichkolwiek prywatnych pośredników. Wspomniany reskrypt zawierał także postanowienia co do formalności przy wydawaniu paszportów osobom zobowiązanym do służby wojskowej.

Regułą było, iż paszporty wystawiane były dla jednej osoby. Jednakże dopuszczona została możliwość podróżowania z jednym dokumentem przez posiadacza paszportu oraz małżonka, dzieci, osób pozostających pod jego opieką oraz małoletnich krewnych (a także świty i służby). Osoby te miały być wymienione w paszporcie imieniem i nazwiskiem, a także należało ukazać stosunek łączący je z osobą, dla której wystawiono paszport. Ta ostatnia odpowiadała za tożsamość osób wymienionych w jego paszporcie (§ 24 obwieszczenia ministerialnego).

Zgodnie z § 12 obwieszczenia z 1867 roku wizowanie oraz urzędowe sprawdzanie dokumentów *nie ma miejsca ani na granicach, ani wewnątrz*

¹² Tekst polski: Przekłady Ustaw, Rozporządzeń i Obwieszczeń z Dziennika praw państwa dla Królestwa Galicyi i Lodomerji, tudzież Wielkiego Księstwa Krakowskiego, rocznik 1867 Nr 61.

¹³ Reskrytem z 24 marca 1854 roku (l. 4083) nałożono na urzędy wystawiające paszporty zakaz ich wydawania przed złożeniem przez stronę podpisu, a to w celu możliwej ewentualnie późniejszej identyfikacji na podstawie charakteru pisma, J. Piwocki, *op.cit.*, s. 301.

¹⁴ Ibidem.

Monarchii. Natomiast każdy podróżujący (obywatel austriacki i cudzoziemiec) był obowiązany na żądanie odpowiednich funkcjonariuszy państwowych wykazać się *co do swej osoby, jakoteż co do środków swego utrzymania* (§ 13). Normy te potwierdzały wyraźnie przepisy wprowadzone cytowanymi wyżej aktami prawnymi dotyczącymi paszportów lat 1857 i 1865. W dalszym ciągu jednak obowiązywała zasada, iż żądać dokumentów można jedynie w sytuacji uzasadnionego podejrzenia o złamanie prawa¹⁵.

Wydania paszportu można było odmówić osobom nie posiadającym pełnej zdolności do czynności prawnych, bez odpowiedniego zezwolenia przedstawicieli ustawowych lub opiekunów (*osobom, które nie zostają w pełnym używaniu praw cywilnych, o ileby potrzebnego przyzwolenia uprawnionej do tego osoby nie załączyły*) oraz ograniczonych w możliwości podróżowania przez zarządzenia policyjne lub sądowe (§ 15). Ocena w tych sytuacjach należała do swobodnego uznania władz administracyjnych¹⁶. Przy wystawianiu paszportów do podróży zamorskiej osobom małoletnim pozostających pod władzą ojcowską, stosowny urząd porozumiewał się z właściwym sądem opiekuńczym, jeżeli istniała obawa nadużycia władzy ojcowskiej lub naruszenia interesów małoletniego. Sąd miał za zadanie sprawdzić okoliczności, które stanowiły przyczynę wyjazdu z kraju. W przypadku opieki ingerencja sądu w zasadzie powinna mieć miejsce zawsze. Stanowisko sądu przedstawione być miało w ciągu 14 dni, a w razie jego braku zachodziło domniemanie, iż przeszkody do wydania paszportu nie istniały (reskrypt ministra spraw wewnętrznych z 31 sierpnia 1908 r.)¹⁷.

Na mocy § 3 obwieszczenia (oddział drugi *Przepisy co do podróży podanych austriackich za granicę*) obywatele austriaccy w wypadku wyjazdu za granicę obowiązani byli do posiadania z *reguły* [...] *formalnie wystawionego paszportu*, ewentualnie karty paszportowej¹⁸. Do tego celu służyć też mogły książeczki robotnicze, które powinny być w tym wypadku zaopatrzone we wszelkie dodatki niezbędne dla paszportów. Paszporty wystawiane były najwyżej na trzy lata (§ 4). Organy do ich wydawania upoważnione zostały wymienione w § 5.

Austriackie misje dyplomatyczne upoważnione były do zmiany wystawionych w kraju paszportów poprzez przedłużenie ich ważności lub zmianę wymienionego w nich państwa docelowego, a także do wystawiania nowych paszportów. Szczególne instrukcje określały postępowanie władz konsular-

¹⁵ Tak J. Piwocki, *op. cit.*, s. 297; J. Buzek, *op. cit.*, s. 891.

¹⁶ Orzeczenie Trybunału Administracyjnego z 17 października 1892 roku (I. 2540), J. Piwocki, *op. cit.*, s. 298.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Karty paszportowe używane były przy wyjazdach do państw-członków związku kart paszportowych, utworzonego na mocy konwencji z 21 października 1850 roku, do którego w 1911 roku należały wszystkie kraje niemieckie. Austria przystąpiła do związku w 1859 r. (Patrz: przyp. 11).

nych przy wykonywaniu czynności w sprawach policyjno-paszportowych (§ 7). Instrukcję taką ogłosiło ministerstwo spraw zagranicznych reskryptem z 8 maja 1896 r. (l. 17.7447)¹⁹.

Wydawanie paszportów osobom zobowiązanym do służby wojskowej podlegało dodatkowym obostrzeniom, wymienionym w innych aktach prawnych (§ 28 pkt 2). Zastrzeżono także, iż w razie sytuacji nadzwyczajnych, jak wojna, rozruchy wewnętrzne etc. rząd może nakazać czasową kontrolę paszportów na granicach na całym obszarze państwa lub w pewnych wyznaczonych miejscach (§ 29).

IV. Wolność wychodźstwa w Konstytucji 1867 roku i ustawach wojskowych. Przełom w stosunku państwa do kwestii wychodźstwa przyniosła Konstytucja z 1867 r. W ustawie zasadniczej o powszechnych prawach obywateli państwa z 21 grudnia 1867 r. (R-G-BI Nr 142) przyjęta została nowoczesna koncepcja gwarantująca zupełną swobodę emigracji z jednym wszakże wyjątkiem. Otóż art. 4 zd. 3 i 4 ustawy stanowił, iż ze strony państwa wolność wychodźstwa ograniczona jest jedynie obowiązkiem służby wojskowej, a opłaty emigracyjne mogą być pobierane jedynie w zastosowaniu prawa odwetu (*Die Freiheit der Auswanderung ist von Staatswegen nur durch die Wehrpflicht beschränkt. Abfahrtsgelder dürfen nur in Anwendung der Reciprocität erhoben werden*). Zwrócić uwagę należy na jednakowe brzmienie przepisu zd. 3 art. 4 z § 25 zd. 2 Konstytucji marcowej – jak widać, potrzeba było niemalże dwudziestolecia, aby państwo zaakceptowało te liberalne rozwiązania. Implikacją przedstawionego przepisu Konstytucji grudniowej było to, iż uległy zmianie obowiązujące dotychczas regulacje dotyczące emigracji, niemniej z braku innego aktu prawnego, zachowały moc obowiązującą normy patentu o emigracji, o ile nie stały w sprzeczności w ustawą zasadniczą²⁰. Obowiązywała w dalszym ciągu legalna definicja emigrującego²¹; nie mogło być już jednak mowy o wychodźstwie nieuprawnionym oraz przewidywanych za nie karach.

¹⁹ J. Piwocki, *op. cit.*, s. 293.

²⁰ Nietrafny wydaje się pogląd prezentowany przez J. Buzka iż w momencie wejścia w życie Konstytucji grudniowej patent z 1832 r. przestał obowiązywać („(...) zniosła ustawa zasadnicza patent emigracyjny z r. 1832”). Zgodzić należy się z J.R. Kasparkiem, J. Piwockim oraz S. Starzyńskim, iż od tej chwili nie obowiązywały jedynie normy patentu stojące w sprzeczności w Konstytucję. Co za tym idzie, zachowała moc, między innymi, definicja osoby emigranta z § 1 patentu. Por. J. Buzek, *op. cit.*, s. 894; J.R. Kasperek, *Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych w Królestwie Galicji i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim obowiązujących (...)*, t. II, Lwów 1884, s. 1621; J. Piwocki, *op. cit.* s. 6; S. Starzyński, *op. cit.*, s. 712.

²¹ Definicja ta, wiążąca emigrację ze stałym opuszczeniem kraju, w czasie coraz mniej przystawała do rzeczywistości, gdyż osoby wyjeżdżające jedynie na pewien czas w celu zarobku nie mogły być z zasadzie określane mianem „wychodźcy”. Stąd w projektach ustaw emigracyjnych z lat 1904, 1908 i 1913 za emigrantów miały być uważane osoby udające się za granicę, by szukać tam utrzymania, oraz towarzyszący im członkowie ich rodzin. Por. J. Okołowicz, *Wychodźstwo i osadnictwo polskie przed wojną światową*, Warszawa 1920, s. 8.

Zaznaczyć należy, iż w ówczesnej literaturze występowała rozbieżność poglądów co do skutków podjęcia czynności zdradzających chęć wychodźstwa. O ile Piwocki utrzymywał, iż po wejściu w życie ustawy zasadniczej obowiązuje w dalszym ciągu przepis § 7 lit. a) patentu, stanowiący, iż zamiar emigrowania daje poznać przyjęcie cudzoziemskiego obywatelstwa lub cudzoziemskich urzędów cywilnych lub wojskowych bez otrzymania zezwolenia, to Kasparek wymieniając obowiązujące po 1867 roku normy patentu nie wymieniał wśród nich § 7. Z kolei Starzyński jako obowiązujący wskazywał, między innymi, cały § 7. Trafnie rzecz tę ujmuje Caro²²: „Postanowienie to [tj. art. 4 ustawy zasadniczej, przy. mój – G.K.] zniósło wprawdzie różnicę między emigracją dozwoloną a niedopuszczalną w myśl patentu z 1832 roku zachodzącą, nie zmieniło jednak ani definicji wychodźstwa, ani też skutków prawnopaństwowych chęć wychodźstwa zdradzających. Z drugiej jednak strony można argumentować, że ponieważ obecnie istnieje jedynie niedozwolona przez ustawy wojskowe emigracja, to inne rodzaje niedozwolonej ongi emigracji dziś już nie mogą powodować utraty obywatelstwa. Pytanie to pozostało jednak wątpliwem, choć uregulowanie tej kwestji prawnej jest niedozowną wprost koniecznością”²³.

W związku z tym, iż po roku 1867 pojęcie *nieuprawnionego wychodźstwa* w myśl patentu z 1832 r. zniknęło, obywatel austriacki w razie opuszczenia granic państwa nie ponosił odpowiedzialności za złamanie jakichkolwiek norm emigracyjnych, gdyż takowe *de facto* nie istniały. Jedyną odpowiedzialność karna, jaka mogła w tej sytuacji powstać, wiązała się z naruszeniem ustaw odnoszących się do wypełniania służby wojskowej. Stąd tak istotne były odpowiednie postanowienia tych ustaw, gdyż sankcje w nich wymienione stanowiły jedyną dolegliwość mogącą spotkać emigranta. Od wprowadzenia w życie Konstytucji do upadku monarchii w wyniku pierwszej wojny światowej obowiązywały trzy takowe ustawy:

a) ustawa z 5 grudnia 1868 r. *O wypełnianiu służby wojskowej* (R-G-BI Nr 151),

b) ustawa z 11 kwietnia 1889 r. *O zaprowadzeniu nowej ustawy o służbie wojskowej* (Dziennik ustaw państwa²⁴ Nr 41), oraz

²² L. Caro, *Emigracja i polityka emigracyjna ze szczególnem uwzględnieniem stosunków polskich*, przetł. z niemieckiego wydania, uzupełnił i znacznie rozszerzył K. Englisch, Poznań 1914, s. 316.

²³ Piwocki podaje, iż pozostałe zachowujące moc prawną przepisy patentu o emigracji były następujące: § 19 mówiący o tym, iż obywatelka austriacka, zaślubiająca cudzoziemca traci przez to, idąc za stanem męża, obywatelstwo austriackie, oraz § 20 stanowiący, że gdyby taka obywatelka owdowiała obywatelstwo austriackie mogła uzyskać tylko w taki sposób, jak każda inna cudzoziemka. J. Piwocki, *op. cit.*, s. 6. O § 3 będzie mowa niżej. Starzyński natomiast, jako zachowujący moc obowiązującą wskazuje także § 10 lit. a) patentu mówiący o emigracji nieuprawnionej i jej skutkach w postaci utraty obywatelstwa. Wydaje się, iż Autor miał tu na myśli emigrację z naruszeniem obowiązku wojskowego.

²⁴ Dalej cyt. jako Dz. u. p.

c) ustawa z 5 lipca 1912 r. dotycząca wprowadzenia nowej ustawy o służbie wojskowej (Dz. u. p. Nr 128). Wszystkie wymienione akty prawne zawierały normy odnoszące się do skutków uchylania się od służby poprzez opuszczenie granic państwa.

Pojęcie *zbiegostwa popisowego* wprowadzała już ustawa z 5 grudnia 1868 r.²⁵. Zgodnie z § 46 za zbiega popisowego uznawany był ten, kto *obowiązany jest stanąć przed Komisją poborową, a bez należytego usprawiedliwienia nie stawia się*. Zbiegowi przedłużano służbę wojskową o rok, jeżeli stawił się dobrowolnie, natomiast w przeciwnym wypadku – o dwa lata. W pewnych wypadkach miały miejsce kary pieniężne z możliwością zamiany na więzienie, odpowiedzialności podlegali także *współwinni* (podżegacze, pomocnicy). Ustawa dawała delegację do rozporządzenia *nadzwyczajnych środków zaradczych* w sytuacji, gdy obowiązani do służby wojskowej w większej liczbie uchylają się od niej poprzez zbiegostwo.

O ile cytowana wyżej ustawa operując pojęciem zbiegostwa popisowego nie stwarzała różnic pomiędzy uchylaniem się od powinności wojskowej poprzez opuszczanie państwa a innymi możliwymi tego postaciami, to kolejny akt prawny – ustawa z 11 kwietnia 1889 r. szła o krok dalej. Pojawia się tu nowocześniejsza niż w poprzedniej ustawie koncepcja powiązania zbiegostwa popisowego z pojęciem *zamiaru*. Właśnie zamiar stanowił *conditio sine qua non* uznania danej osoby za zbiegłego popisowego, a co za tym idzie, pociągnięcia do dość poważnej odpowiedzialności, różnej niż w sytuacji, w której poborowy nie stawił się do poboru bez usprawiedliwienia, jednak bez intencji uchylenia się od wojska. Zgodnie z literą ustawy (§ 44 zd. 1 i 2), mniej surowej karze – jedynie grzywny – podlegał popisowy, który nie stawił się w czasie właściwym do poboru (lub tak zwanej *czynności rozpoznawczej*) bez dostatecznego usprawiedliwienia, natomiast za *zbiegłego popisowego* uznawana było dopiero taka osoba, która nie stawiała się na poborze lub przed komisją rozpoznawczą „w zamiarze uchylenia się od dopełnienia powinności”. Zbiegłemu popisowemu przedłużano służbę w linii poza okres określony w ustawie o rok, jeżeli stawił się dobrowolnie, w przeciwnym wypadku o dwa lata.

Kwalifikowaną postacią zbiegostwa popisowego stanowiło uchylanie się od służby poprzez wychodźstwo. Na mocy przepisu § 45 zd. 1 obywatel, który *w tym celu, aby obowiązku stawienia się [do poboru – przyp. mój – G.K.] nie dopełnić, opuszcza obszar monarchii austriacko-węgierskiej, albo podczas poboru przebywa poza granicami monarchii staje się winnym występku i karany będzie aresztem ścisłym od jednego miesiąca aż do roku i grzywnami od 100 aż do 1000 złotych*. Osoba taka stawała do poboru *bez względu na klasę wieku i kolej losową*, natomiast przedłużenie odbywania służby następowało według zasad § 44 (§ 45 zd. 2). Zwraca uwagę zobligowanie sądu do zastosowania kary na wolności.

²⁵ J. R. Kasperek, *op.cit.*, Lwów 1885, t. IV, s. 3025 i n.

Okres przedawnienia czynu karalnego z § 45 rozpoczął się z końcem roku kalendarzowego, w którym zobowiązany do służby wojskowej ukończył 36 rok życia lub od stawienia się przed komisją poborową lub rozpoznawczą, i wynosił jeden rok (§ 67). Prowadzenie postępowania karnego należało do sądów *zwyczajnych*, czyli powszechnych (§ 68). Następstwem skazania za naruszenie norm § 45 była utrata przywilejów wymienionych w §§ 25-30 i 32, dotyczących się jednorocznej służby pod chorągwią oraz ulg dla nauczycieli duchownych (§ 65). W § 65 powtórzono także zasadę, zgodnie z którą bezpośrednim skutkiem skazania za zbiegostwo popisowe opisane w § 45 było stawiennictwo poza klasą wieku i kolejną losu²⁶.

Dnia 5 lipca 1912 r. wprowadzona została nowa ustawa wojskowa. Jej normy w zakresie skutków uchylania się od obowiązku wojskowego poprzez wychodźstwo niewiele różniły się od regulacji ustawy z 1889 r. Problemu tego w ustawie z 1912 roku dotyczył § 66 *Zbiegostwo przed poborem i przed służbą wojskową* umieszczony w rozdziale V - *Postanowienia karne*. Na mocy wymienionego § 66 zd. 1 *kto w zamiarze uchylenia się od obowiązku stawienia się do poboru opuszcza Monarchię austriacko-węgierską albo w czasie, w którym powinien uczynić zadość swemu obowiązkowi stawienia się do poboru, przebywa poza granicami Monarchii, będzie ukarany za występek ścisłym aresztem od czterech tygodni do roku. Obok kary na wolności można orzec grzywnę aż do 2000 koron*. Tę samą karę należało wymierzyć asenterowanemu²⁷, który opuścił monarchię, aby uchylić się od rozpoczęcia służby czynnej lub w rezerwie zapasowej (§ 66 zd. 2). Zdumiewającym jest, iż w nowej ustawie, uchwalonej w okresie nasilonej nielegalnej emigracji poborowych, nastąpiło obniżenie kar za występek uchylenia się od obowiązku odbycia służby. Podczas, gdy ustawa z 1889 r. przewidywała obok kary *na wolności* wysoką grzywnę (zbiegły karany był *aresztem ścisłym* [...] i *grzywnami* [...], cytowany wyżej § 45), to w ustawie z 1912 r. pomimo, że możliwa do orzeczenia grzywna była dość wysoka – do 2 tysięcy koron – to sąd orzekał ją fakultatywnie (*można orzec grzywnę*, § 66), nie wymieniono także jej dolnej granicy. Wysokość dolnej granicy kary aresztu w zasadzie nie zmieniła się (miesiąc – cztery tygodnie). Również w zakresie wydłużania obowiązku służby doszło do złagodzenia skutków prawnych. Zgodnie z § 70 pkt 2) ustawy z 1912 r. bezpośrednim następstwem skazania za występek z § 66 zd. 1 było *przedłużenie obowiązku do służby czynnej i ogólnego obowiązku służbowego* o jeden rok, wyjąwszy wypadek, gdy sprawca stawiał się do poboru dobrowolnie. Nie było mowy o stawianiu do poboru poza kolejną wieku i losu. Jak pamiętamy, w ustawie

²⁶ Szczegółowe normy dotyczące zbiegostwa popisowego zawierało rozporządzenie wykonawcze do ustawy z 11 kwietnia 1889 roku wydane przez ministerstwo obrony krajowej 15 kwietnia 1889 r. (Dz. u. p. Nr 45).

²⁷ *Asenterung*, z niem., przymusowy zaciąg do wojska.

z 1889 r. (§ 45 w zw. z § 44) obowiązek służby wydłużał się o dwa lata, a o rok w razie dobrowolnego zgłoszenia. Co więcej, na mocy przepisu § 70 zd. ost. ustawy z 1912 r. minister obrony krajowej mógł, w porozumieniu z ministrem wojny, darować całkowicie lub częściowo przedłużenie obowiązku służbowego w razie nienagannej służby. Dodać wreszcie należy, iż w ustawie w 1912 r. zrezygnowano z używania pojęcia *zbiegły popisowy*, upoważniono także ministra obrony krajowej do zastosowania nadzwyczajnych środków w sytuacji licznego uchylania się od poboru.

Widzimy więc, iż ewolucja w zakresie możliwości karania za naruszenie norm, regulujących powinność odbywania służby wojskowej, zmierzała w kierunku odmiennym niż można by było sądzić z rzeczywistej sytuacji – ogromnego, nielegalnego odpływu rekrutów poza granice państwa. Jest to tym bardziej zaskakujące, iż sankcje przewidziane w ustawach wojskowych, wobec wolności wychodźstwa gwarantowanej w art. 4 ustawy zasadniczej o powszechnych prawach obywateli, stanowiły jedyną dolegliwość mogącą spotkać osobę uchylającą się od wojska poprzez emigrację.

V. Certyfikaty wychodźstwa i inne ograniczenia administracyjne. Pomimo tego, że emigrujący obywatel austriacki nie musiał ubiegać się o jakiegokolwiek zwolnienie z dotychczasowej przynależności państwowej (pomijając unormowania patentu z 1832 r., który identyfikował wniosek o zgodę na emigrację z prośbą o zwolnienie z obywatelstwa), mogła zaistnieć sytuacja, że uzyskanie tegoż było konieczne, a to ze względu na fakt, iż w niektórych państwach do nabycia nowego obywatelstwa niezbędna była rezygnacja z poprzedniego. Austriackie normy prawne nie stały na przeszkodzie w uzyskaniu stosownego certyfikatu, mocą którego dana osoba zostawała wyłączona z austriackiego związku państwowego. Zagadnienia tego dotyczyło rozporządzenie galicyjskiego prezydium namiestnictwa z 14 maja 1869 r. l. 2094, *względem upoważnienia c.k. starostw powiatowych do wydawania certyfikatów wychodźstwa*, (Dziennik ustaw krajowych z 1869 r. Nr 23). Stosownie do jego postanowień *podług artykułu IV zasadniczej ustawy Państwa o powszechnych prawach obywateli Państwa z d. 21. Grudnia 1867 r. ograniczona jest wolność wychodźstwa ze strony Państwa tylko obowiązkiem służby wojskowej. Austriaccy przeto obywatele Państwa, którzy nie są obowiązani do służby wojskowej, a chcą wyjść z kraju, nie potrzebują na to formalnego pozwolenia, i tylko na ich prośbę ma im być wydany certyfikat w takiej formie, że dotyczący wychodźca jest wykluczony z austriackiego stosunku państwowego*. Formy certyfikatu dotyczyły także normy rozporządzenia ministerstwa spraw wewnętrznych z 12 grudnia 1888 r. (l. 29309). Otóż prawidłowa forma stosowana bez względu na to, kim jest emigrant oraz do jakiego kraju się udaje, brzmiała: *rzeczony wychodźca zostaje z austriackiego związku państwowego wyłączony (Der betreffende Auswanderer sei aus dem österreichischen Staatsverbande ausgeschlossen)*.

Co do wymogów, jakie spełniać miała wymieniona w rozporządzeniu prezydium namiestnictwa z 14 maja 1869 r. prośba o certyfikat, zastosowanie miał ponownie omawiany wyżej § 3 patentu o emigracji z 1832 r.

Zgodnie z normami rozporządzenia namiestnictwa z 14 maja 1869 r. do wydawania w imieniu namiestnictwa przedmiotowych certyfikatów upoważnione zostały, na mocy dekretu ministerstwa spraw wewnętrznych z 5 września 1868 r. (l. 4131) starostwa powiatowe, lub w pewnych przypadkach, namiestnik.

Osobom już przebywającym za granicą monarchii certyfikaty utraty obywatelstwa austriackiego, oczywiście po dopełnieniu przedstawionych formalności, były doręczane za pośrednictwem poselstw (rozporządzenie ministerstwa spraw wewnętrznych z 9 stycznia 1886 r. l. 11985)²⁸.

Na uwagę zasługuje fakt, iż wydania certyfikatu nie można było odmówić osobie, która miała zamiar emigrować lub już to uczyniła, a naruszyła normy prawa karnego lub cywilnego. Była to prosta konsekwencja postanowień ustawy zasadniczej mówiącej o swobodzie wychodźstwa ograniczonej jedynie obowiązkiem służby wojskowej. Zapobiegać wychodźstwu w tych przypadkach miały zatem jedynie odpowiednie normy prawa karnego lub cywilnego, a nie jakiegokolwiek inne czynniki – stąd organy wydające certyfikaty badały wyłącznie, czy nie zachodzi ograniczenie prawa do emigracji ze względu na powinność wojskową²⁹.

Wydawanie zezwoleń było poddane statystycznej kontroli, której zasady regulowały reskrypty ministerstwa spraw wewnętrznych z 29 lipca 1894 r. (l. 11613) oraz z 5 grudnia 1884 r. (l. 13438)³⁰. Władze administracyjne winny były, przy udzielaniu certyfikatu emigracyjnego (a także podczas nadawania obywatelstwa austriackiego), wypełnić specjalne formularze i sporządzić karty dla wychodźców (*Zählkarte*). Każdy przypadek sporządzenia karty miał być odnotowany w aktach urzędu, natomiast formularze oznaczone być miały liczbami porządkowymi, rozpoczynającymi się rokrocznie od jedynek. Wypełnione *Zählkarten* za ubiegły rok kalendarzowy przesyłane były namiestnictwu do 15 stycznia każdego roku. Dla większej przejrzystości karty zwolnienia ze związku były czerwone, w przeciwieństwie do białych kart nadania obywatelstwa.

²⁸ J. Piwocki, *op.cit.*, s. 8.

²⁹ Nie można było w szczególności odmawiać wydania certyfikatu w związku z sytuacją, w której wierzyciele emigranta zgłosili swe roszczenia natury prywatno-prawnej, gdyż zabezpieczenie mogło nastąpić w drodze przewidzianej w normach procedury cywilnej, na przykład poprzez zajęcie, sekwestrację, areszt osobisty (rozporządzenie ministerstwa spraw wewnętrznych z 30 listopada 1868 r. l. 17991). Ponadto, jak orzekł Trybunał Administracyjny 16 czerwca 1908 r. *dodatek umieszczony na certyfikatach zwolnienia z austriackiego związku państwowego tej treści, że certyfikaty bywają wydawane w celu wyemigrowania do pewnego obcego obszaru państwowego, ma jedynie znaczenie motywu wydania, a nie warunku zwolnienia*. J. Piwocki, *op.cit.*, s. 9-10.

³⁰ *Ibidem*, s. 287.

W związku z tym, iż wychodźcy przez stałą emigrację przestawali być obywatelami austriackimi, ustawodawca starał się uniemożliwić posługiwanie się w dalszym ciągu niektórymi dokumentami tego kraju. Stąd, aby zapobiec ich nieprawemu używaniu, w rozporządzeniu ministerstwa spraw wewnętrznych w porozumieniu z ministerstwem obrony krajowej z 11 marca 1890 r. (l. 13.446) wydane zostały normy regulujące postępowanie w takich przypadkach³¹. Otóż w momencie dostarczenia wychodźcy certyfikatu o wykluczeniu ze związku państwowego (jeżeli przebywał za granicą, przy przesyłaniu certyfikatu do właściwego poselstwa) paszporty oraz karty paszportowe miały być zatrzymywane, a następnie złożone w stosownych aktach. Na dokumentach, którymi wychodźca miał prawo posługiwać się nawet po utracie obywatelstwa, jak metryki urodzenia, ślubu, książeczki robotnicze, służbowe i wojskowe, świadectwa moralności, urząd dostarczający certyfikat miał obowiązek umieścić w miejscu widocznym pieczęć o treści: *jest wyłączony z austriackiego związku państwowego (ist aus dem österreichischen Staatsverbande ausgeschlossen)*. Oczywiście w sytuacji, gdy emigrant nie ubiegał się o stosowne zaświadczenie, nie było faktycznej możliwości, aby skłonić go do zwrotu paszportu lub dostarczenia dokumentów w celu umieszczenia na nich pieczęci.

Z problematyką udzielania certyfikatów wychodźstwa wiąże się kwestia zgody właściwych władz na emigrację osób zobowiązanych do służby wojskowej. O ile jednak wydawanie certyfikatów miało miejsce jedynie na wniosek zainteresowanego, to osoby pragnące legalnie emigrować, a będące zobowiązane do odbycia służby wojskowej, na mocy dekretu ministerstwa obrony krajowej i bezpieczeństwa publicznego z 7 lipca 1868 r. (l. 1723), musiały ubiegać się o odpowiednie pozwolenie, którego udzielenie należało do kompetencji tego ministerstwa. Mówił o tym ostatni akapit rozporządzenia galicyjskiego prezydium namiestnictwa z 14 maja 1869 r. względem upoważnienia starostw powiatowych do wydawania certyfikatów wychodźstwa.

Regulacje odnośnie wymaganego pozwolenia na wychodźstwo zawierały trzy omawiane wyżej ustawy wojskowe. Zgodnie z § 54 ustawy z 1868 r. udzielanie zgody na emigrację osób służących w wojsku należało do kompetencji ministerstwa wojny, natomiast co do innych osób zobowiązanych do odbycia służby, w tym także przed osiągnięciem wieku popisowego, właściwe było ministerstwo obrony krajowej. Osobom obowiązanych do służby w linii oraz takim, które nie osiągnęły jeszcze wieku popisowego, pozwolenia na emigrację udzielano jedynie wówczas, gdy emigrowały z rodzicami lub jednym z rodziców, w razie śmierci drugiego. Skutki pozwolenia na emigrację w postaci uwolnienia od powinności wojskowej miały miejsce jedynie wtedy, jeżeli wychodźstwo rzeczywiście doszło do skutku, to znaczy, gdy emi-

³¹ Ibidem, s. 8.

grant rzeczywiście opuścił obszar monarchii w celu stałego osiedlenia się za granicą. W przeciwnym wypadku obowiązek wojskowy musiał zostać wypełniony. Bardzo zbliżone postanowienia zawierał § 64 ustawy z 1889 r. z tym, iż wprowadzono termin na opuszczenie państwa wynoszący jeden rok. Przepis § 64 ustawy z 1889 r. stanowił w dalszym ciągu, iż podczas mobilizacji lub w czasie wojny zezwolenie na emigrację członkom sił zbrojnych nie mogło zostać udzielone. Szczegółowy tryb wydawania zezwoleń regulowały rozporządzenia wykonawcze ministerstwa obrony krajowej z 1 listopada 1882 r. (l. 1465 pr.) oraz z 7 listopada 1889 r. (l. 12686/2040 II a).

W ustawie z 1912 r. (rozdział IV Uwolnienie) wyraźnie zaznaczono, iż uwolnienie ma miejsce, między innymi, celem uzyskania obcego obywatelstwa (§ 58 lit d). Same zasady dotyczące zwolnień niewiele różniły się od przedstawionych wyżej (§ 62). Na uwagę zasługuje to, iż przyznane uwolnienie gąsło, jeżeli dana osoba w ciągu roku nie przesiedliła się do obcego państwa oraz nie uzyskała w ciągu tego czasu nowego obywatelstwa. W czasie mobilizacji lub wojny uwolnienie mogło być udzielone, jednak jedynie przez cesarza.

Pomimo, iż certyfikat zwolnienia ze związku państwowego nie był tym samym, czym uwolnienie ze służby wojskowej, pociągał za sobą w istocie te same konsekwencje³². Ponadto, forma certyfikatów zwolnienia ze związku państwowego dla osób nie podlegających obowiązkowi służby wojskowej, miała być zastosowana do certyfikatów dla emigrantów zobowiązanych do służby wojskowej, z tym, że ci ostatni musieli wykazać się pozwoleniem właściwej władzy na wychodźstwo³³.

VI. W przededniu wojny światowej. Stanowisko państwa wobec problemu wychodźstwa oparte na normach Konstytucji z 1867 r. nie uległo zmianie także podczas napiętej sytuacji politycznej w przededniu wybuchu pierwszej wojny światowej. Co więcej, pojawiające się w prasie pogłoski o ograniczeniu swobody emigracji uznano za problem na tyle doniosły, iż w Galicji w kwietniu 1914 r. postanowiono opublikować specjalny komunikat skierowany do obywateli (okólnik namiestnictwa do starostów i dyrektorów policji we Lwowie i Krakowie z 25 kwietnia 1914 r. l. 9357/pr.). Dementował on plotki i informował o obowiązujących normach, zwłaszcza dotyczących dokumentów wymaganych przy przekraczaniu granicy przez osoby podlegające obowiązkowi służby wojskowej³⁴.

³² Stąd Piwocki przedstawiając szczegółowy tryb udzielania pozwoleń na emigrację osobom zobowiązanych do odbycia służby wojskowej, identyfikuje tę procedurę z „uwolnieniem ze związku państwowego”, por. J. Piwocki, *op.cit.*, s. 10.

³³ Ibidem, s. 8.

³⁴ Komunikat posługując się, na przykład, pojęciem „wychodźstwa czasowego” stał w sprzeczności z legalną definicją emigranta z patentu 1832 roku. Por. przyp. 21.

Komunikat potwierdzał zwłaszcza, iż konstytucyjnie gwarantowana wolność wychodźstwa nie doznała żadnych ograniczeń: *W ostatnich czasach przejawiało się wielokrotnie w opinii publicznej zapatrywanie, jakoby Rząd bez względu na zagwarantowaną ustawami zasadniczymi a przez obowiązek służby wojskowej ograniczoną wolność emigracji, przez wydanie nowych przepisów policyjnych wzbronił w ogóle wychodźstwa osób w wieku między 17. a 36. rokiem życia.*

Mniemanie to, które przeważnie błędnemu tłumaczeniu wiadomości dziennikarskich przypisać należy, nie odpowiada rzeczywistości, wymaga zaś sprostowania tem bardziej, że jego rozpowszechnianie w obecnem niekorzystnym położeniu ekonomicznem kraju w okolicach objętych emigracją mogłoby wywołać ogólne zaniepokojenie ludności a nadto wytworzyć niekorzystne następstwa dla samych wychodźców.

Przedewszystkiem należy zaznaczyć, że miarodajne czynniki dalekie są od tego, by wydawały ogólny zakaz emigracji dla pewnych klas wieku i zarządzały ogólne ograniczenie czasowego wychodźstwa, które przecież w czasach pod względem gospodarczym niepomysłnych jest dla niektórych okolic nieuniknioną koniecznością (...)

Nie wydano tedy żadnego zakazu emigracji, nie rozszerzono w żadnej mierze obowiązujących ograniczeń, lecz zarządzono tylko kontrolę przestrzegania w poszczególnych wypadkach istniejących od dłuższego czasu przepisów (...).

Dotyczyły one dokumentów wymaganych w podróżach zagranicznych odbywanych przez popisowych i zobowiązanych do służby wojskowej. Obowiązek legitymowania się na każde urzędowe wezwanie opierał się na cytowanych wyżej normach rozporządzenia z 6 listopada 1865 r. i obwieszczenia ministerialnego z 10 maja 1867 r. (§ 13). Jak wiadomo, rewizja dokumentów podróźnych odbywać się mogła jedynie w sytuacji uzasadnionego podejrzenia o naruszenie prawa. W związku z powszechnym wychodźstwem poborowych nastąpiło zaostrzenie kontroli osób, co do których zachodziło domniemanie, iż ich wyjazd narusza obowiązek wojskowy. Zgodnie z wykładnią władz dotyczyć to mogło wszystkich mężczyzn podlegających obowiązkowi wojskowemu z wyłączeniem tych, *co do których ze względu na ich osobiste właściwości lub zawodową czynność nie nasuwa się podejrzenie naruszenia obowiązków służby wojskowej* (na przykład duchowni).

Dowód, iż taka przeszkoda nie zachodzi, przedstawić należało w chwili kontroli, a polegał on na wykazaniu się dokumentem, który dowodził uregulowanego stosunku do wojska. Dokument taki mógł świadczyć o wypełnieniu obowiązku stawiennictwa i służby wojskowej – to jest potwierdzenie opłacenia taksy wojskowej, poświadczenie wystąpienia z armii, marynarki wojennej albo obrony krajowej, odprawa wojskowa, certyfikat zwolnienia z pospolitego ruszenia lub *paszport* pospolitego ruszenia, urzędowe potwier-

dzenie kwalifikacji *niezdolny do broni* albo *wykreślony*. Emigrant mógł przedstawić także *legitymację podrózną*, to jest paszport, względnie książeczkę robotniczą lub służbową. Jeśli potencjalny wychodźca nie uczynił jeszcze zadość obowiązkowi wojskowemu, aby udowodnić brak przeszkody w emigracji posiadać miał legitymację uprawniającą do podróży, która mogła zezwalać także na wyjazd za morze.

Organy odpowiedzialne za wystawianie dokumentów otrzymały wskazówki, iż w każdym wypadku, o ile nie łamie to istniejącego prawa, wnioski o wydanie legitymacji podróźnych muszą być uwzględnione, możliwie niezwłocznie. Taka postawa władz, ułatwiająca dopuszczalne ustawowo wychodźstwo, skutkować miała, jak głosił komunikat, położeniem tamy *nielegalnej emigracji uprawianej przy współudziale nieuprawnionych agentów i faktorów, a połączonej dla wychodźców z wielkimi kosztami*. Z całym naciskiem podkreślano jednocześnie, iż *nie może więc być mowy o utrudnieniach emigracji, mogących pociągnąć za sobą następstwa niebezpieczne pod względem ekonomicznym*.

VII. Uwagi końcowe. Od wydania w 1832 r. patentu o emigracji, swoboda wychodźstwa poddanych austriackich podlegała stopniowemu rozszerzeniu. Wyrażała się ona nie tylko w samych normach umożliwiających wychodźstwo, lecz także w zniesieniu sankcji za ich naruszenie. Dyskusyjne jest przyjmowanie zasady, że emigracja równoznaczna była zawsze z utratą obywatelstwa.

W okresie od 1832 do 1865 r. wolność wychodźstwa ograniczona była jedynie ze względu na obowiązek odbycia służby wojskowej i posiadania odpowiedniego dokumentu podróźnego – świadczy o tym fakt, iż zgodnie z patentem w razie spełnienia określonych warunków władze zobligowane były do udzielenia pozwolenia na wychodźstwo, identyfikowanego z wnioskiem o zwolnienie z obywatelstwa austriackiego. Po zniesieniu obowiązku wizowania paszportów na granicach tamę wolności emigracji stawał jedynie obowiązek wojskowy, co wyraźnie zostało ujęte w art. 4 ustawy zasadniczej o powszechnych prawach obywateli państwa z 21 grudnia 1867 r. Wprowadzenie tego rozwiązania miało konsekwencje o tyle, iż patent, jak wiadomo, stał na stanowisku surowego karanie nielegalnych emigrantów, natomiast od 1867 r. określone w ustawach wojskowych sankcje stanowiły jedyną dolegliwość mogącą takich wychodźców spotkać. Posiadanie dokumentu podróźnego miało jedynie być dowodem iż nie zachodzą przeszkody w legalnym opuszczeniu kraju, co potwierdzał komunikat z kwietnia 1914 r. Pewne ograniczenia dotyczące paszportów zostały wprowadzone dopiero na kilka dni przed wybuchem pierwszej wojny światowej – 25 lipca 1914 r., co wiązało się z zawieszeniem niektórych swobód obywatelskich (Dz. u. p. Nr 158 i 159).

Liberalna i konsekwentna postawa władz austriackich w zakresie wolności emigracji umożliwiła, między innymi, w pełni legalne i wręcz masowe wychodźstwo z Galicji, szczególnie w latach *gorączki emigracyjnej* w początkach XX wieku. Na skutek tej polityki ułatwiony wyjazd, zwłaszcza za morze, mieli także mieszkańcy Królestwa Polskiego, oraz, nielegalnie, austriaccy poborowi. Inna sprawa, że państwo nie stworzyło dostatecznych regulacji dających opiekę emigrantom, pozwalając na wykorzystywanie ich przez różnego rodzaju instytucje i osoby fizyczne zajmujące się organizacją wychodźstwa. Takiej roli nie spełniła zwłaszcza *ustawa emigracyjna* z 21 stycznia 1897 r. (Dz. u. p. Nr 27). Prowadzona przez władze monarchii polityka emigracyjna uzasadniana była zazwyczaj względami ekonomicznymi, co niejednokrotnie potwierdzano. Miało to znaczenie szczególnie w ubogiej i przeludnionej Galicji. Można wszakże przypuszczać, iż w grę wchodziły także względy społeczne – w tym wypadku chodziło o rozładowania napięć poprzez umożliwienie opuszczenia państwa przez żywiol podatny na agitację rewolucyjną. Jakie skutki mogły mieć wystąpienia odpowiednio sterowanych chłopskich mas, pokazała rabacja, której pamięć była wciąż żywa nie tylko w Galicji.

LA RÉGLEMENTATION JURIDIQUE DE L'ÉMIGRATION SUR LE TERRITOIRE
POLONAIS SOUS LE GOUVERNEMENT AUTRICHIEN DANS LES ANNÉES
1832-1914

Résumé

La réglementation juridique de l'émigration dans le XIX siècle en Autriche évoluait progressivement. En 1832 a été émis le brevet sur l'émigration selon lequel la reconnaissance d'une personne pour un émigré dépendait de l'accomplissement de deux prémisses, *primo*: l'abandon réel des frontières du pays, *secundo*: l'intention de ne jamais revenir pour s'établir dans la monarchie. Le brevet distinguait l'émigration autorisée, effectuée avec l'accord des autorités ainsi que l'émigration non autorisée, qui entraînait de graves conséquences, entre autre la confiscation des biens. La privation de la nationalité était toujours le resultat de l'émigration.

Pendant le „Printemps des Peuples” les démarches, ayant pour but l'augmentation des libertés des sujets en matière d'émigration, ont été entreprises à travers de convenables normes constitutionnelles. Cependant le retour vers l'absolutisme, manifesté par l'abrogation de la Constitution en vigueur a anéanti ces démarches.

Ce n'est que dans la loi fondamentale du 1867, étant un des éléments de la Constitution de la monarchie concernant les droits universels des citoyens, que la liberté totale d'émigration a été introduite. Cette liberté était limitée uniquement par l'obligation militaire (art. 4 §§ 3 et 4). A partir de ce moment-là le citoyen autrichien au cas ou il quitterait la frontière du pays n'était pas responsable de la violation des normes de l'émigration, car aucune norme do ce

genre n'existait pas. L'unique responsabilité pénale dans ce cas, était liée à l'infraction de l'accomplissement des lois concernant le service militaire. Dans les lois militaires de 1868, 1889 et de 1912 une catégorie de „fuite d'apparat”, avec les conséquences sous forme de peines d'amendes, peines en liberté et la prolongation du service militaire a été introduite.

L'attitude de l'état vis-à-vis du problème de l'émigration, basée sur les normes de la Constitution de 1867, n'a pas changée même à la veille de l'éclat de la Première Guerre Mondiale. Cela a été confirmé par un communiqué spécial adressé aux citoyens de la Galicie par la régence en 1914.

Les questions administratives concernant les passeports et les certificats d'émigration, constituant la preuve de la nationalité autrichienne, s'ajoutent au problème de la réglementation juridique de l'émigration. Les certificats étaient délivrés à la demande de la partie intéressée car dans certains pays l'acquisition d'une nouvelle nationalité nécessitait le renoncement à la nationalité précédente. A partir de 1865 celui qui franchissait la frontière pouvait, mais ne devait pas, être soumis à un contrôle de passeport par des services autrichiens de la frontière. Cela a été la preuve de la libération progressive des normes de la liberté de l'émigration.